

У ДК 371.671(075.2)

І.І. Смагін,

кандидат наук з державного управління, доцент, проректор
(Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти)**ПРИЧИНИ РОЗРОБКИ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ШКІЛЬНОГО
НАВЧАЛЬНОГО ПРЕДМЕТА "СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВО" НА ПОЧАТКУ 60-Х
РОКІВ ХХ СТ.**

У статті досліджуються причини розробки та аналізуються етапи становлення навчального предмета "Суспільствознавство" у процесі реформування шкільної суспільствознавчої освіти на початку 60-х років ХХ століття. Зроблено висновки, що впровадження нового навчального предмета було спричинене внутрішньополітичними змінами у державі та пройшло чотири етапи становлення.

Сучасні пошуки змістового наповнення шкільних суспільствознавчих предметів актуалізують дослідження історії становлення і розвитку навчання суспільствознавства. Якщо проблематика розвитку шкільної історичної освіти та підручників з історії знайшла своє відображення у фундаментальних дослідженнях Л.П. Бущика, Ф.П. Коровкіна, О.І. Пометун та в ряді дисертаційних робіт останніх років, то проблеми виникнення і становлення інших суспільствознавчих предметів фрагментарно аналізувалися лише в російській педагогічній науці, зокрема в працях Л.М. Боголюбова та Л.Ф. Іванової [1; 2].

Цим і зумовлена *мета* нашої статті, яка полягає в дослідженні причин та в аналізі етапів виникнення навчального предмета "Суспільствознавство" у процесі реформування шкільної суспільствознавчої освіти на початку 60-х років ХХ століття.

Поява та становлення шкільного курсу суспільствознавства хронологічно пов'язується з кінцем 50-х – початком 60-х років ХХ ст. Саме в цей час у Радянському Союзі відбувалися значні зміни у внутрішньополітичному житті, які суттєво вплинули на реформування змісту шкільної освіти.

Оскільки навчальний предмет "Історія СРСР" у силу своєї специфіки не міг повно та ефективно забезпечити реалізацію завдань з формування комуністичного світогляду молоді, на найвищому державному рівні було вирішено посилити філософську, політичну, правову та політекономічну складові шкільної суспільствознавчої освіти. Першим кроком на цьому шляху стало удосконалення шкільного предмета "Конституція СРСР".

Його виникнення було спричинене прийняттям відповідного розпорядження РНК СРСР від 1 лютого 1937 року "Про вивчення Конституції Союзу РСР в школах". Раднаркомом союзних республік пропонувалося протягом періоду навчального 1936/37 року, що залишався, організувати детальне ознайомлення з Конституцією СРСР учнів 7-10 класів середніх шкіл. Курс передбачав вивчення понять про суспільний і державний устрій СРСР, про класи, державу, право, про основні права й обов'язки радянських громадян.

З 1937/38 навчального року і до кінця 50-х років здійснювалося викладання Конституції СРСР як самостійного предмета в сьомому класі середньої школи. Вивчення цього предмета органічно було пов'язане з шкільним курсом історії СРСР та підсилювало його виховне значення. Новий курс повинен був формувати в підлітків почуття гордості за свою Батьківщину та її великі досягнення на основі протиставлення організації життя в буржуазному світі.

Н.К. Крупська, високо оцінюючи освітнє і виховне значення Конституції СРСР як навчального предмета, застерігала від його формального вивчення в школі. Вважаючи недоступним зміст шкільного курсу Конституції СРСР для учнів сьомого класу, вона наполягала на перенесенні його вивчення у восьмий, а ще краще в десятий клас [3: 134].

Практика викладання цього предмета підтвердила твердження Н.К. Крупської. Стало зрозумілим, що курс конституційного права без комплексного поєднання з основами інших правових галузей неспроможний ефективно формувати правосвідомість учнів. Тому 5 березня 1958 року була видана Постанова ЦК КПРС "Про курс Конституції СРСР у середніх загальноосвітніх школах", в якій зазначалося, що з метою покращення комуністичного виховання учнів і підготовки випускників шкіл до активної участі в суспільно-політичному житті країни вивчення предмета переносилося з 7-го у 10-й клас. А зміст навчального курсу доповнювався деякими відомостями з цивільного, трудового, колгоспного, сімейного і кримінального права. Так було сформовано змістовий стрижень правової освіти учнівської молоді.

Наскільки важливою для держави була правовиховна робота говорить вказівка ЦК КПРС ЦК компартій союзних республік щодо обов'язковості викладання Конституції СРСР в школах і забезпечення своєчасності укладення програм, підготовки і випуску невеликих за обсягом і доступних за змістом для учнів середньої школи підручників з предмета.

Крім того, республіканським партійним органам доручалося забезпечити видання відповідної науково-популярної літератури для позакласного читання учнів, а також забезпечити підвищення кваліфікації вчителів, які викладали цей правознавчий курс.

Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 8 жовтня 1959 року "Про деякі зміни у викладанні історії в школах" з метою покращення викладання передбачалося Конституцію СРСР з відомостями з цивільного, кримінального, трудового і деяких інших галузей радянського права та основні положення Конституції союзної республіки вивчати в 11 класі середньої школи (близько 70 годин).

Зрозуміло, що правознавчий предмет потрібно було забезпечити уніфікованим підручником. У 1947 р. вийшов навчальний посібник з Конституції СРСР, написаний Марією Павлівною Каревою. Книга М.П. Каревої, укладена на основі методики навчання, розробленої Вірою Іванівною Мазуренко, стала основною для школи і витримала три видання масовими тиражами (останнє – у 1949 р.: Конституция СССР. Пособие для средней

школы. – Изд. 3-е перераб. – М.: Учпедгиз, 1949. – 255 с.). Ця книга була перекладена і перевидана майже у всіх радянських республіках, у ряді автономних республік, а також майже у всіх зарубіжних соціалістичних країнах. У ній було враховано більшість з тих вимог до підручника, які визначила Н.К. Крупська, а саме: науковість, доступність, систематичність, послідовність у викладенні матеріалу [4].

Ідеї М.П. Карєвої щодо навчальної книги з Конституції СРСР були розвинені В'ячеславом Олексійовичем Карпинським, який у 1950 р. видав навчальний посібник, де на конкретному і доступному матеріалі роз'яснювалися основні положення Конституції СРСР. Цей посібник перевидали у 1951 р., а в 1954 р. доопрацьована навчальна книга В.О. Карпинського отримала статус підручника [5].

Таким чином, оновлений курс Конституції СРСР доповнив шкільну суспільствознавчу освіту в частині правознавства, але в частині філософії, політології, політекономії, соціології та етики залишалася прогалина.

Саме з метою заповнення цієї прогалини ЦК КПРС 9 січня 1960 року прийняв Постанову "Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах", в якій визнавав доцільним уведення з 1961/62 навчального року в старших класах середніх шкіл і на старших курсах середніх спеціальних навчальних закладів популярного курсу "Основи політичних знань". Обґрунтовувалось таке рішення необхідністю допомагати молоді правильно розуміти суспільні явища, перетворювати принципи комуністичної моралі в особисті глибокі переконання, прищеплювати нетерпимість до проявів буржуазної ідеології, забезпечувати повагу до праці, вміння бачити глибокій історичний зміст у своїй повсякденній діяльності, виховувати молоде покоління бадьорим, мужнім і відважним, непорушно переконаним в остаточній перемозі комунізму [6: 431].

У впровадженню цього предмета передувала апробація експериментального курсу, яку організували і провели фахівці Інституту загальної і політехнічної освіти спільно з передовими вчителями 5 шкіл РРФСР у 1959/60 н.р. та 50 шкіл РРФСР, УРСР, Латвійської РСР у 1960/61 н.р. Метою експериментального навчання було визначено перевірку змісту курсу та виявлення найбільш ефективних методів його викладання [7: 21].

Зауважимо, що основи політичних та правових знань апробовувалися не лише в денних загальноосвітніх школах. Так, у програмах для вечірніх (змінних) шкіл вивчення важливих відомостей про суспільний і державний лад Радянського Союзу, а також окремі питання права передбачалося вивчати в курсах: "Початкові політичні знання і питання поточної політики" (4 клас), "Основи політичних знань" (випускний клас) [8: 54].

У 1958/59 н.р. у десятих класах шкіл трудової молоді також було введено курс Конституції СРСР з елементами трудового, колгоспного та сімейного права. Цей курс урахував вікові та психологічні особливості учнів, життєвий та виробничий досвід, їхню активну участь у суспільно-політичному житті, а також обмежений час, що передбачався програмою на вивчення цього курсу. Певний час зазначений навчальний предмет виконував ті функції, які згодом перебрав на себе шкільний курс суспільствознавства.

Учителі, які брали участь в апробації "Основ політичних знань" (А.М. Лушніков, В.В. Бойков, В.І. Калужний, М.П. Овчинникова, П.М. Никодимов) під керівництвом науковців Інституту загальної і політехнічної освіти А.Т. Кінкулькіна та В.І. Мазуренко, розробили методичні матеріали для окремих тем, які розсилалися всім учителям, котрі брали участь в експерименті. Крім того, вчителі отримали тексти проектів програм та вказівки до проведення дослідницької роботи [7: 21].

На початок 60-х років експеримент показав ефективність нового навчального предмета у формуванні світогляду учнів та визначив необхідність поєднання філософсько-політичних і правових знань в одну навчальну дисципліну. Недоліками, які виявив експеримент, було визначено переважно лекційну форму викладання матеріалу, відсутність зв'язків з життям, недостатню взаємодію вчителів-предметників, відсутність навчальних посібників і популярної навчальної літератури [7: 27].

Перший досвід викладання курсу "Основ політичних знань" було узагальнено в брошурі, яка вийшла з друку в 1961 році [9]. У ній А.М. Лушніков узагальнив практику формування на уроках комуністичного світогляду, а В.І. Калужний визначав методичні засади організації самостійної роботи учнів на цих уроках.

Остаточне рішення про впровадження доопрацьованого нового шкільного предмета в практику навчання прийняв 25 квітня 1960 року ЦК КПРС постановою "Про введення курсу "Основи політичних знань" у середніх школах і середніх спеціальних навчальних закладах та про підготовку підручника з цього курсу".

Постанова визначала, що Академія педагогічних наук РРФСР спільно з Міністерством вищої і спеціальної середньої освіти СРСР повинна була розробити до 15 травня 1960 року проект навчальної програми. Цей проект був опублікований в "Учительській газеті" 28 червня 1960 року.

У травні-червні 1960 року широке обговорення проекту програми серед учителів середніх шкіл і викладачів середніх спеціальних навчальних закладів та наукової громадськості на міжобласних нарадах в РРФСР та на республіканських нарадах у столицях союзних республік допомогло її удосконалити. А потім перероблений з урахуванням зауважень з місць проект програми курсу "Основи політичних знань" до 1 липня 1960 року був направлений у ЦК КПРС, після чого затверджений і опублікований масовим тиражем [7: 18].

Експериментальне викладання та широке обговорення допомогли удосконалити навчальний предмет та визначили наповнення відповідного підручника. Предмет поєднав у собі зміст курсу Конституції СРСР, основи філософських, політологічних, політекономічних, соціологічних та етичних знань. Змістовно навчальна програма включала в себе основи марксизму-ленінізму, відомості з економічних основ комуністичного світогляду, важливі питання з курсу Конституції СРСР, системи, задач і діяльності державних органів і громадських організацій, прав та обов'язків громадян. Конкретно розглядалися питання трудового, колгоспного та сімейного права, висвітлювалися шляхи подальшого розвитку соціалістичної демократії, поступового переростання соціалістичної державності в комуністичне суспільне самоврядування [7: 18].

ЦК КПРС доручив Міністерству вищої і спеціальної середньої освіти СРСР, Міністерству освіти РРФСР, Академії педагогічних наук РРФСР та Державному видавництву політичної літератури оголосити відкритий

конкурс на написання підручника "Основи політичних знань", в якому могли взяти участь як окремі автори, так і авторські колективи. Інформація про конкурс була оприлюднена в "Учительській газеті" 5 травня 1960 року [10: 3].

Дев'ятого липня 1960 року на Всеросійському з'їзді вчителів у своїй промові М.С. Хрущов зазначив, що з наступного навчального року ЦК партії визнає за потрібне ввести в старших класах середніх шкіл і технікумів популярний курс "Основи політичних знань". Як зазначав лідер КПРС, партія хоче, щоб молодь глибше ознайомила з найважливішими завданнями комуністичного будівництва з вчення Маркса, Енгельса, Леніна про комунізм; щоб молодь правильно розуміла проблеми сучасності, краще виховувала в собі риси нової людини, яка має будувати комунізм і жити при комунізмі [11: 22].

У рамках, окреслених Постановою ЦК КПРС, розгорнулося обговорення програми навчального предмета, в пояснювальній записці до якої були наведені слова М.С. Хрущова, сказані ним на Всеросійському з'їзді вчителів про цей предмет: "Мы хотим, чтобы молодежь правильно понимала проблемы современности, лучше воспитывала в себе черты нового человека, которому предстоит строить коммунизм и жить при коммунизме" [11: 22].

У Києві 18-19 серпня 1960 року пройшла республіканська нарада з питань народної освіти, де було обговорено ідейний рівень викладання всіх предметів та розроблено рекомендації щодо вивчення курсу "Основи політичних знань" [12: 25].

Зазначені вище події спричинили уточнення акцентів у змісті предмета. У другій половині 1960-го р. вже наголошувалося, що новий шкільний предмет, опираючись на знання з курсу історії, повинен був на високому ідейному рівні та в доступній формі ознайомити учнів зі складовими частинами марксистсько-ленінського вчення, розкрити найбільш актуальні питання політики КПРС, показати значимість марксистсько-ленінських ідей в історичній практиці людства, всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, створення світової системи соціалізму, повної і остаточної перемоги соціалізму в СРСР.

Відповідно передбачалося, що підручник з "Основи політичних знань" повинен на високому рівні, в популярній, доступній для учнів середніх шкіл і студентів середніх спеціальних навчальних закладів формі викладати найбільш актуальні питання теорії й політики КПРС. У процесі підготовки підручника планувалося виходити з того, що цей популярний курс повинен узагальнити ті знання, що отримали учні та студенти під час вивчення гуманітарних і природничих дисциплін, особливо історії СРСР і всесвітньої історії. Основне завдання предмета вбачалося у сприянні формуванню марксистсько-ленінського світогляду учнівської молоді, її вихованню в комуністичному дусі.

Головним завданням підручника з предмета та, відповідно, елементами його змісту було визначено розкриття значення марксистсько-ленінських ідей в історичній практиці людства, висвітлення всесвітньо-історичного значення Жовтневої революції та створення світової системи соціалізму, обґрунтування неминучості повної й остаточної перемоги соціалізму в СРСР та вступу Радянського Союзу в період розвиненого будівництва комуністичного суспільства [10: 3].

У публікаціях журналу "Радянська школа" за 1962 рік зазначалося, що вивчення курсу "Основи політичних знань" матиме велике значення для ідеологічного виховання молоді, яка отримає відповіді на хвилюючі питання суспільно-політичного життя, комуністичної моралі, усвідомить суть марксизму-ленінізму як наукового світогляду, положеннями якого молоді люди будуть керуватися протягом подальшого життя.

Зрозуміло, що запровадження нового курсу, в якому систематизується, узагальнюється вся робота школи з формування комуністичного світогляду учнів вимагала великої творчої праці вчителів, які повинні були його викладати. Відповідні завдання були поставлені перед відділами народної освіти, інститутами удосконалення кваліфікації вчителів, керівниками шкіл, кафедрами суспільних наук педагогічних вузів, які були покликані забезпечити дійову допомогу вчителям у "глибокому і творчому осмисленні" теоретичних положень і висновків, що випливали з рішень XXII з'їзду КПРС, а також в ознайомленні з останніми досягненнями радянської історичної науки, філософії, політичної економії, марксистсько-ленінської естетики.

Провідні українські вузи організували необхідний супровід для впровадження зазначеного предмета. Так, в Одеському державному університеті кілька років працював постійно діючий семінар для вчителів історії з вивчення важливих проблем теорії і практики викладання "Основи політичних знань" у школах. Викладачі зазначеного університету систематично виступали перед вчителями з лекціями, виїжджали в школи, допомагали інституту удосконалення кваліфікації вчителів, відділам народної освіти узагальнити передовий досвід. Подібну роботу активно здійснювали також кафедри суспільних наук Луганського, Запорізького та деяких інших педагогічних інститутів.

Можливо на цьому експериментальна робота могла й закінчитися, але прийняття в 1961 році нової Програми КПРС та необхідність відображення її установок і принципів у шкільному суспільствознавчому курсі призвели до швидкої трансформації предмета "Основи політичних знань" у "Суспільствознавство". Суть змін полягала в тому, що зміст та структуру предмета "підігнали" до логіки і змісту нової партійної програми.

Новий предмет почали вивчати з другого півріччя 1962/63 навчального року у випускних класах середньої школи по дві години на тиждень. Навчальна програма була єдиною для всіх типів середніх навчальних закладів, а зміст і основні завдання оновленого курсу були розкриті в "програмній" статті завідувача сектором навчання історії і суспільствознавства Інституту загальної і політехнічної освіти АПН РРФСР А.Т. Кінкулькіна, що була перекладена українською мовою та опублікована в листопадовому номері 1962 р. журналу "Радянська школа" [13].

Результат першого року вивчення суспільствознавства (1962/63 рр.) був проаналізований фахівцями Науково-дослідного інституту загальної і політехнічної освіти АПН РРФСР [14]. На основі вивчення досвіду

вчителів, звітів, творів учнів, відповідей учнів на іспитах, навчальних планів науковці інституту прийшли до висновку про вагоме освітньо-виховне значення цього курсу, який збагачує старшокласників знаннями важливих понять і закономірностей зі сфери філософії, політекономії, наукового комунізму, права, дає необхідні знання для майбутньої професійної та громадської діяльності [14: 33].

Таким чином, основною причиною появи нового навчального предмета в школі стала необхідність підсилення виховної та ідеологічної роботи з учнівською молоддю в контексті внутрішньополітичних змін у СРСР та в зв'язку з прийняттям нової партійної програми.

Упровадження нового предмета пройшло кілька етапів, а саме: удосконалення курсу "Конституція СРСР" (1958-1959 рр.), розробка та апробація "Основ політичних знань" (1960 р.), поглиблення правознавчого курсу "Основами політичних знань" (1961 р.), трансформація "Основ політичних знань" у "Суспільствознавство" на основі змісту і положень нової Програми КПРС (1962 р.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Боголюбов Л.Н. Школьное обществознание в 30-х – 80-х годах // Обществознание в школе. – 1997. – № 3. – С.24-32.
2. Иванова Л.Ф. Обществоведение 20-х годов // Обществознание в школе. – 1997. – № 2. – С. 22-29.
3. Пидкасистый П.И. Н.К. Крупская о содержании образования в советской школе. – М.: Учпедгиз, 1962. – 230 с.
4. Крупская Н.К. Педагогические сочинения: В 10 т. / Под ред. Н.К. Гончарова и др. – Т. 3: Обучение и образование в школе. – М.: Изд-во АПН, 1959. – 798 с.
5. Карпинский В.А. Конституция СССР. Учебник для 7-го класса средней школы. – М.: Учпедгиз, 1954. – 160 с.; Изд. 2-е. – М.: Учпедгиз, 1955. – 160 с.; Карпинский В.А. Конституция СССР. Учебное пособие для 7-го класса средней школы. – М.: Учпедгиз, 1950. – 255 с.; Изд. 2-е. – М.: Учпедгиз, 1951. – 255 с.
6. Бущик Л.П. Очерк развития школьного исторического образования в СССР. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1961. – 537 с.
7. Моносзон Э.И. О преподавании курса основ политических знаний // Советская педагогика. – 1961. – № 5. – С. 17-28.
8. Давыдов Г.П. Особенности преподавания Конституции СССР в вечерней школе // Советская педагогика. – 1961. – № 2. – С. 54-62.
9. Первый опыт преподавания курса "Основы политических знаний" в школе. Под ред. А.Т. Кинкулькина. – М.: Изд. Акад. пед. наук РСФСР, 1961. – 86 с.; Лушников О.М. Формування комуністичного світогляду в учнів у процесі вивчення курсу основ політичних знань // Радянська школа. – 1961. – № 2. – С. 26-33.
10. Конкурс на популярний учебник "Основы политических знаний" для средних школ и средних специальных учебных заведений // Учительская газета. – 1960. – № 53. – С. 3.
11. "За міцний мир в ім'я щастя і світлого майбутнього народів". Промова М.С. Хрушова на Всеросійському з'їзді вчителів 9 липня 1960 року // Радянська школа. – 1960. – № 7. – С. 4-23.
12. Творчо узагальнити підсумки першого року // Радянська школа. – 1960. – № 7. – С. 25.
13. Кінкулькін А.Т. Курс суспільствознавства – дійовий засіб комуністичного виховання учнів // Радянська школа. – 1962. – № 11. – С. 18-24.
14. Мазуренко В.П. Первые итоги преподавания обществоведения в школе // Советская педагогика. – 1963. – № 9. – С. 33-40.

Матеріал надійшов до редакції 15.06. 2008 р.

Смагин И.И. Причины разработки и основные этапы становления школьного учебного предмета "Обществоведение" в начале 60-х годов XX ст.

В статье исследуются причины разработки и анализируются этапы становления учебного предмета "Обществоведение" в процессе реформирования школьного обществоведческого образования в начале 60-х годов XX ст. Сделаны выводы о том, что внедрение нового учебного предмета было вызвано внутривнутриполитическими изменениями в государстве и прошло четыре этапа становления.

Smagin I.I. The Reasons of Working out and the Basic Formation Stages of a School Subject "Social Science" in the early sixties of the 20th century.

In article the reasons of working out are investigated and stages of formation of a subject "Social science" in the course of school social education reforming in the early sixties of the 20th century are analyzed. Conclusions that introduction of a new subject has been caused by internal political changes in the state are drawn and has passed four stages of formation.